

Az erkölcs a társadalmi együttélés valóságos szükségletéből született. Az együttes tevékenység szabályozása nem nélkülözhetette az emberi tettek és tulajdonságok értékkelő megkülönböztetését. A társadalom egyre bonyolultabbá váló viszonylatrendszerében azonban az erkölcs funkciója egyre ellentmondásosabban érvényesült: kifejezője volt az emberi kapcsolatok humanizálásának és szentesítője az osztályelnyomásnak, hordozója az emberi méltóságtudatnak és eszköze az ember megalázásának, forrása a bensőségességnek és ösztönzője a rideg aszkézisnek, védőközeg az emberellenes cselekedetekkel szemben és fügefalevél, amely elfedte a cselekedetek valódi rugóit. Az osztálytársadalmak tudati alakzatait camera obscura módjára „átfordító” elidegenítő mechanizmusok az erkölcsöt teljesen autonóm szférává avatták: — legalábbis a látszatok szintjén — az erkölcs függetlenedett azoktól az emberi viszonylatoktól, „profán” érdekektől, amelyek „szülték” s amelyeket sok áttételen keresztül szolgált. A gazdaság és az erkölcs, a politikai és az etikai tényező idegenül állt egymással szemben: a magára maradt ember konfliktushelyzetekben *vagy* érdekei, *vagy* — Marx szarkasztikus kifejezését idézve — „Morál néne” imperatívusai, vagyis a „tökéletes”, de elvont erkölcsi elvek szellemében cselekedhetett. Az erkölcs történetének így vált állandó kísérőjelenségévé az álszenteskedés, a szerepjátszás.

Az emberi megismerés idolkjai, az idealista társadalomlátás elméletileg is rögzíti e kettősséget: az erkölcsöt az ideálok, a „legyen”-ek világaként jellemzi, ellentétben a létezővel, a valósággal. Mivel az erkölcsi követelésnek — e rendszerekben — nem kritériuma a megvalósíthatóság, az erkölcsi normatívák a legridegebb logika nyomvonalát is követték: az önemészítő áldozatkészség, az „érintetlenség” így válhattak erkölcsi eszményképpé.

A szocialista erkölcs mind szociológiai, mind elméleti előzményeit tekintve a „legyen” és a „van” e kettősségének tagadása jegyében születik. Olyan társadalmi mozgás függvénye, amely az osztályellentétek feloldására, az alapvető társadalmi érdekek összhangjának megteremtésére irányul. A marxista társadalomfilozófia az erkölcsöt a „társadalmi valóság párlatának” tekinti, s a különböző erkölcsi jelenségeket a társadalom alapvető létviszonyaiból: gazdasági, politikai, ideológiai struktúráiból magyarázza.

A szocialista erkölcs ezért csak a valóság számbavételén alapulhat: történelmi feladata nem az erkölcsi képmutatás új formáinak kialakítása, hanem ellenkezőleg: visszaszorítása. Le kell hántanunk az erkölcsi szféráról a látszatokat, bármily „csillogóak” is. Tudomásul kell vennünk, hogy az *erkölcsi tartalmak végső forrása és meghatározója a társadalmi valóság*.

De vajon visszavezetjük-e mindig erkölcsi fejlődésünk pozitívumait és negatívumait strukturális meghatározókra? Erkölcsi követeléseink nem idézik-e időnként megelőző korszakok erkölcsének maximalizmusát és

ezzel egyidejűleg azok irrealitását, élettelenességét? Számot vetünk-e azokkal a hagyományrendszerekkel, beidegzésekkel, amelyek közegében kell kialakítanunk új társadalmunk új erkölcsiségét? Érvényesítjük-e következetesen a materialista módszert mai erkölcsi tapasztalataink elemzésében?

*

Idézzünk magunk elé képzeletben — a valóságot sokszorosán leegyszerűsítve — egy jelképes üzemet, ahol a raktárakban milliós értékű elfekvő készleteket találunk, az anyagellátás nem folyamatos, ahol a vezetők döntéseit leplezett vagy leplezetlen „prémiumcentrizmus“ határozza meg. A szakszervezeti munka formális, az üzemi gyűléseken másodlagos kérdéseket vitatnak meg. A gyár dolgozói az üzem terveiről, gondjairól csak hallomásból értesülnek. Sok a késés, a felesleges állási idő, magas a selejtszázalék. A gyári vezetőség célul tűzi ki a fegyelem megszilárdítását. Megszigorítják az ellenőrzést, szigorú intézkedéseket foganatosítanak a későkkel, a csellengőkkel szemben. Kiváló előadók bevonásával előadásokat szerveznek a szocialista erkölcsről, a fegyelemről. Kérdés, elérhetők-e ily módon hatékony változások? Elegendő-e önmagában a szigorúság és a felvilágosító szó, hogy kialakítsák a gyár céljával azonosuló, a gyár gondját magáénak érző szocialista munkás öntudatos fegyelmét? Nyilvánvalóan nem!

Az adott vállalat erkölcsi képletét mindenekelőtt strukturális tényezők határozzák meg: a tulajdon- és munkaviszony, a társadalmi kapcsolatok finom hálózata, amelyek a munkást a gyárhoz fűzik, azok a viszonylatrendszerek, amelyekben érdekei testet öltenek, amelyekben felhalmozódik meggyőződésének, világlátásának „alapanyaga“: a *társadalmi tapasztalat*.

Példánkból kitetszik, hogy a fegyelem megszilárdításának közvetlen feltételei *objektív* természetűek. Az öntudatos fegyelem azonban nyilvánvalóan nem pusztán a produktív termelés, a tudományosan megalapozott ár- és bérpolitika következménye: e fegyelem csak a *közösen és a közösségben megszervezett tevékenység eredménye lehet*. Olyan üzemi közéletet kell teremtenünk, amelynek fórumain az üzem belső életét, távlatait meghatározó gondok, tennivalók nyílt megvitatásának lehetősége *intézményesen* biztosított. A „*miénk*“ tudat, a gyár jelenét és jövőjét *gazda* módjára vállaló munkásközösség csak élő, eleven, az ellentmondásokat felfakasztó, a megoldást együttesen kiérlelő *közélet* légkörében formálódik. Amíg egy üzemben az emberek a tennivalókról, a felelősségről csak „*harmadik személyben*“ beszélnek, addig hiányzik az öntudatos fegyelem legfontosabb pszichológiai előfeltétele: a szocialista tulajdonosi közérzet.

E közérzet kialakítása még *optimális* feltételek mellett is rendkívül bonyolult. Sokszor szem elől tévesztjük, hogy szocialista társadalmunk évszázados tehertételeket örökölt. Vannak természetesen pozitív erkölcsi hagyatékaink. De mennyi előítéletet, középkori félelmet, babonát örököltünk: hagyományokat, amelyek felszívódtak az idegrostokba, s szinte második természetként közömbösítik az új hatásokat. S mindezek között is a legerőteljesebb a magántulajdonosi szemlélet, az egoisztikus szűklátókörűség.

S forradalmaink korántsem optimális feltételek között bontakoztak ki. Marx — mint közismert — a szocialista átmenetet magasan fejlett ipari államokban körvonalazta s világorradalomban gondolkodott. A történelem paradoxona, hogy a szocializmus először viszonylag elmaradott, viszonylag tökeszegény országokban győzedelmeskedett, s hogy a forradalom konszolidációja fejlett kapitalista országok szomszédságában realizálódott. Az új társadalomnak ilyen körülmények között vállalnia kellett az iparosítás terheit, a félf feudális agrikultúra, a fejletlen kommunális viszonyok örökségét, a hadipotencial fejlesztésének gondját. S ezzel egyidejűleg szembe kellett néznie azzal a ténnyel is, hogy a kapitalizmus — legalábbis időlegesen — sok országban prosperál: dinamikusan fejlődnek egyes termelési ágazatok, széles körűvé válik a gépkocsihasználat, szélesedik az életmódot közvetlenül alakító fogyasztáskultúra hatóköre.

E valóságos összefüggések s az ezeket sokszor eltorzító *látzatok* erőteljesen befolyásolják társadalmunk tudati fejlődését. Erősíthetik a magatartás individualisztikus vonalát s megszilárdíthatnak előítéletrendszeret, gyöngítik a kollektívizmus pozícióit.

Ilyen körülmények között még inkább igaz: társadalmunk gondját mindenki gondjává kell tennünk: minden energiánkat a *közös erőfeszítések* céltudatos megszervezésére kell összpontosítanunk. A termelőerők hatékony fejlesztésének, a valóságos érdekek mozgását követő gazdasági irányító mechanizmus szüntelen tökéletesítésének a *szocialista demokrácia* fejlesztésével kell társulnia. Mert a „miénk“-tudat nemcsak gazdasági relációkat fejez ki, s nemcsak az öntudatos fegyelem forrása. E szemléletben egy egész ország, egy egész társadalom életével és eszméivel azonosuló ember érzés- és gondolatvilága fogalmazódik meg: más szóval a *kollektívizmus*. A szocialista kollektíva azonban csak közösségekben, a szocialista demokrácia eleve léghőköreben fejlődik.

Kellőképpen igénybe vesszük-e azokat az intézményes kereteket, amelyekben társadalmunk tagjainak kollektívista tudata és érzülete kifejlődhet? Építünk-e tudatosan minden esetben a közös erőfeszítésekre? Nem helyezzük-e sokszor előtérbe a „hivatali“ ügyintézés, a lélektelen megoldási formákat? Olykor a szervezeti élet, a közösségi demokrácia kimerül közhelyek ismétlésében, „langyos“ ismertetések felolvasásában. Ellensúlyozható-e a semlegesség, a visszahúzó erkölcsi felhívásokkal, a közös erőfeszítés és a közös harc példabeszédekkel?

A szocialista építés forradalmi lendületében a párt mozgósító, nevelő munkája nyomán százezrek életében vált a közügy a szó legtisztább értelmében magánüggé. A cselekvő kommunisták nem egyszerűen könyvből tanulták a kollektívizmust: a közös érdekeket megvalósító közös cselekvés élménye formálta erkölcsi arculatukat. Ismeretesek az okok, amelyek egyes szocialista országokban megtörték a fejlődés töretlen ívét. De vajon az erkölcsi haladás tendenciáit elemezve, számolunk-e két évtized pozitív és negatív tapasztalataival? S érvényesítjük-e építő munkánkban kellő következetességgel tanulságait: a társadalom erkölcsi arculata mindenkor az uralkodó gazdasági, politikai, ideológiai viszonyok hű tükörképe, a tömegek tapasztalatának sajátos kikristályosodási formája?

Milyen szerep jut ebben a társadalomképben az erkölcsi normáknak, kódexeknek, az erkölcsi követelményrendszernek? Az objektív tényezők

elsődlegességének hangsúlyozása nem „homályosítja-e el“ a morál viszonylagos önállóságát és ezzel egyidejűleg az egyén erkölcsi felelősségét, nem kapcsol-e ki a jelenségsorból olyan tényezőket, mint: becsület, kötelesség, lelkiismeret?

A társadalom szociális viszonyok összessége. A már kialakult viszonyok meghatározzák az emberi tevékenység irányát, tartalmát, de maguk is az *emberi tevékenység* eredményei. A marxista társadalomkép tehát az emberi gyakorlatnak kulcsszerepet tulajdonít a történelmi mozgásban. Vallja, hogy a társadalmi haladás nem automatikus: a fejlődést ösztönző objektív okok célokká fogalmazódnak; osztályok, csoportok, individuumok életprogramjává válnak.

E célok, feladatok az erkölcs szférájába is áttételeződnek. Mint Gramsci írja: „ha a feltételek adva vannak, akkor a feladatok megoldása »kötelességgé«, az »akarata« pedig szabaddá lesz“. Gramsci e folyamatot mint katartikus folyamatot jellemzi. „A »katarzis« kifejezés a tisztán ökonómiai (avagy egoista-passzionális) mozzanatról a politikai-etikai mozzanatra való átmenet jelölésére ... szolgál. Ez egyben az »objektív-ből a szubjektívbe«, a »szükségyszerűségből a szabadságba« való átmenetet is jelenti. Az alap az emberre ránehezedő külső erőből — miközben az embert magához asszimilálja, passzívvá teszi — átalakul a szabadság eszközüvé, új kezdeményezések kiindulási pontjává“ (Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*, 51).

Vetítsük ki e gondolatot jelképes példánkra. Az adott gyárban objektív szükségletté vált az irányító mechanizmus szerkezeti átalakítása, az üzemi demokrácia érlelése. E szükséglet ölt testet a párt politikájában, a központi irányító szervek intézkedéseiben is. A jelzett szükséglet mégis nyilvánvalóan *nem* automatikusan valósul meg. Egyesek megszokásból, az újtól való félelmükben, mások — vagy ugyanazok — sokszor partikuláris érdekeiket védve útját állják a szükséges intézkedéseknek. Még látszólag egyszerű kérdésekben is bonyolult helyzet alakulhat ki. Az „erkölcsi negatívum“ ugyanis nem nyílt kártyákkal játszik: igazolja önmagát, érveket keres saját védelmében. S a harcokat ugyanakkor átszövik pozicionális érdekek, különböző előjelű indulatok.

A kialakult konfliktushelyzet — bevallottan vagy bevallatlanul — válaszút elé állítja az adott szituáció minden résztvevőjét. A társadalom számára ezért nélkülözhetetlen egy meghatározott *értékkála*, amelynek segítségével a magatartást s a magatartást motiváló indítékokat, az emberi tulajdonságokat minősíti.

A társadalmi struktúrák elsődlegessége tehát egyáltalán nem teszi feleslegessé az *erkölcsi értékrendek* és fogalmak közvetítő szerepét. Csak arra kötelez bennünket, hogy követelményeinkbe, a magatartás eszmeileg rögzített mintáiba valóságosan ható folyamatokat, *valóságos* társadalmi viszonyokat vetítsünk ki: mai, holnapi általános magatartásunk *tárgyilag, reális etikáját*.

Az erkölcsi értékek egyének cselekedeteiben valósulnak meg. A morális szféra mindig magában foglalja az egyéni viszonyulás mozzanatát: az egyén viszonyát társaihoz, családjához, osztályához, a társadalomhoz s e viszonyok közvetítésével önmagához. A cselekvés erkölcsi tartalma nem függetleníthető e viszonyoktól. Ám ez fordítva is igaz: morálról csak

akkor beszélhetünk, ha az egyének viszonylag autonóm körülmények között cselekszenek: módjuk van *mérlegelni, dönteni, választani*.

Sokan úgy vélik, hogy a lét tudatmeghatározó szerepének hangsúlyozása az egyének viszonylagos autonómiáját teljesen lehetetlenné teszi. Az egyén azonban döntéseivel maga is része az oksági láncknak; a történelmi folyamat emberi cselekvésekben valósul meg. Nem igaz, hogy az ember egyszerűen azzá válik, amivé önmagát teszi, de igaz, hogy történelmileg lehetséges magatartásformák között az ember maga alakítja ki saját arculatát, s ennyiben önmaga megalkotója, cselekedeteinek autonóm meghatározója: *személyisége*.

Ami nem eléggé aknázzuk ki azokat a lehetőségeket, amelyek az erkölcsi meggyőződés, a személyes felelősség autonóm vállalásából adódnak.

A *moralizálás* nemcsak a gazdasági és politikai tényezők tényleges szerepét homályosítja el, hanem az egyének valóságos *erkölcsi felelősségét* is morális frázisok ködfüggönyébe burkolja. Vajon nem mindennapos jelenség-e, hogy azokban a közegekben, ahol a feltételek és feladatok pontos elemzését erkölcsi prédikációkkal helyettesítik, a felelőség intézményes ellenőrzését elhanyagolják? A moralizálás — épp azért, mert elvonatkoztat a realitástól — képtelen az egyén konfliktushelyzetét hitelesen jellemezni. A moralizáló gyakorlat érzéketlen az erkölcsi katarzisz valóságos okai iránt: „lelkiismereti válság“, megrendülés, belső érzelmi törés — ezek a szavak ugyanolyan üres frázisként csengenek az erkölcsprédikátor számára, mint saját „túlszínezett“, patetikus követélései. A társadalom szocialista viszonyainak fejlesztése ezzel szemben az egyén erkölcsi felemelésének hatékony emeltyűje lehet: az egyéni érdekekre is építő munkaszervezeti formák, a szocialista demokrácia egyszerre felhívás és biztosíték az egyéni kezdeményezésre, felelőségre, aktivitásra.

A szocialista közösség csak öntudatos, emberi méltóságtudattal rendelkező emberek közössége lehet, személyiségekké, akik nemcsak magukért, hanem az egész társadalomért érzik felelőségüket. Fokozottabban, kellő tudatossággal építsünk e méltóságtudatra.

*

A moralizálás kritikája nem az erkölcsi fogalmak, hanem azok illuzórikus túlhangsúlyozása ellen irányul. Maguk a fogalmak nélkülözhetetlen építőkövei az erkölcsi tudatnak. A morális elem azonban e vonatkozásban sem elszigetelten jelentkezik: az erkölcsi tudat az ember egyetemes világképének szerves alkotórésze. Az individuum erkölcsi tudatában az egyénnek az emberi lét értelméről és céljáról vallott nézetei fogalmazódnak meg. Az etikum ilyen értelemben *életprogram*: minden világnézetből az erkölcsi magatartás meghatározott vonala bontható ki. A döntéseket természetesen érzelmi mozzanatok is befolyásolják; az emotív, intuitív elemek bekapcsolása azonban csak színezi, módosítja, de alapvetően nem változtatja meg a jelzett összefüggést.

Az erkölcsi fogalmak, tulajdonságok az egyénben egészzé ötvöződnek. Az egyén magatartását csak akkor rajzolhatjuk fel megközelítő teljességgel, ha ennek a tudatosan vagy ösztönösen vállalt egésznek: etikumnak, életprogramnak a nézőpontjából közelítünk életútjához. S e

megállapítás társadalmi általánosságban is igaz: osztályok, csoportok, generációk erkölcsi jellemzésekor sem nélkülözhetjük ezt a módszertani megfontolást.

Természetesen nem azt akarjuk bizonyítani, hogy minden periférius döntés egyforma súllyal esik latba, s hogy az ember minden tétével az emberiség jövőjének „nagy kérdéseiben“ foglal állást. Nyilvánvalóan vannak tizedrangú kérdések, a szociális viszonylatok bonyolult szférájában találunk a lényegi kapcsolatoktól távol eső érintkezési pontokat. De az etikum a teljes világkép foglalatában „helyezkedik el“: a cselekedetek láncolata a világkép tartalmi elemeit, „szellemét“ foglalja össze.

A társadalmi célok devalválódásának ezért kísérő jelensége a morális válság. Hiába tudja valaki, hogy mit kell tennie az adott helyzetben, ha egész életét értelmetlennek ítéli, ha reményét veszti a társadalmi haladásban. Ortega-nak igaza van. Szerinte az emberek nem élhetnek anélkül, hogy „ne szánják rá magukat egy nagy egységesítő feladat szolgálatára“. Ha ezt nem teszik, ellankadnak, elereszkednek, a lélek óhatatlanul szétesik. Mert élni valóban annyit tesz, „mint célirányosan cselekedni... és amely mértékben elkerüljük, hogy életünket feltegyük valamire, oly mértékben válik üressé életünk“. Az ember erkölcsében ily módon mintegy testet ölt hite vagy hitetlensége, elkötelezettsége vagy közönyössége, céltudatossága vagy teljes perspektívtalansága.

A társadalom erkölcsi stabilitása szempontjából kulcsjelentőségű, hogy az emberek érzékeljék: erőfeszítéseiknek van célja és értelme. Társadalmunk abban a szerencsés helyzetben van, hogy a tudományos szocializmus programjában perspektívát adhat. E távlat és a benne megfogalmazódó életprogram világnézeti magja a marxista gondolat.

A filozófiai felismerések erkölcsi integrálódása természetesen nem egyszerűen az ismeretek elsajátítását jelenti: a világnézeti ismeretanyag csak akkor válik credóvá, életprogrammá, ha *meggyőződéssé* érik. S e ponton ugyanazokra az összefüggésekre bukkanunk, amelyeket az erkölcs általános jellemzésekor érintettünk. A marxizmus határfoka oly mértékben növekszik vagy csökken, amilyen mértékben korunk *valóságát* tükrözi. Látszatok igazolása, illúziórendszerek építése a marxizmus nevében csak az anti-marxisták vagy legjobb esetben nem marxisták „bővített újratermeléséhez“ vezethet.

Közismert marxista gondolat klasszikusaink szuggesztív hatása. E szuggesztív erőt nemcsak zsenialitásuk magyarázza. Lenin találó tömörséggel írta: „A marxizmus mindenható, mert igaz.“ A legkisebb engedmény e vonatkozásban éppen a marxizmus meggyőződésformáló erejét csökkenti.

A szocializmus történelmi fejlődésének kezdetén áll. Nagyok a nehézségei, de kimeríthetetlenek a tartalékai. A nehézségekre kétféleképpen reagálhatunk: apologetikus módon magyarázhatjuk, szépíthetjük, tagadhatjuk, vagy saját tartalékainkban bízva reálistan elemezzük s a társadalom gondjává tesszük. Ha ez utóbbi folyamat a tudatos — a szocialista közerkölcs egyik legfontosabb forrása lehet. A dogmatizmus „keménysége“ az erkölcs szférájában is csak látszateredményekhez vezet: szerepre kötelezhet, jelmezviselésre kényszerít, de meggyőződéssé, életprogrammá — legalábbis társadalmi általánosságban — sohasem érleli korunk értelmét: a szocializmust.